

ACTES

3^R CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

LA GLÒRIA DEL CIRC
CURSES DE CARROS I COMPETICIONS CIRCENSES

IN MEMORIAM XAVIER DUPRÉ I RAVENTÓS

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

3^R CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

LA GLÒRIA DEL CIRC
CURSES DE CARROS I COMPETICIONS CIRCENSES
IN MEMORIAM XAVIER DUPRÉ I RAVENTÓS

TARRAGONA, 16-19 DE NOVEMBRE DE 2016

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2017

Comitè científic

Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d’Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari) – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Joan Josep Marca – Fundació Privada Mútua Catalana
Ramón Marrugat Cuyàs – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Francesc Roig i Queralt – Fundació Privada Mútua Catalana
Joaquín Ruiz de Arbulo – Universitat Rovira i Virgili
Xavier Llovera Massana – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Tots els articles d’aquestes Actes han estat sotmesos a un procés d’avaluació per parells cecs (peer review)

© de l’edició, Fundació Privada Mútua Catalana
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s’indiqui el contrari

Primera edició: Novembre de 2017
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Departament de Disseny Gràfic i Imatge Corporativa de l’Ajuntament de Tarragona
Imatge de la coberta: Digivisión
Dipòsit Legal: T-1312-2017
ISBN: 978-84-697-6930-0

ÍNDIX

Presentació.....	9
<i>Ludi circenses</i> en <i>Hispania</i> : tipologies monumentals y testimonios iconogràfics. TRINIDAD NOGALES	11
Aspectos sociológicos de los <i>ludi</i> circenses durante la Antigüedad Tardía. JUAN ANTONIO JIMÉNEZ SÁNCHEZ.....	27
<i>Editis circensibus</i> : el circo como espacio del evergetismo cívico de las elites hispanas. JAVIER ANDREU PINTADO	37
Representacions de mim als circs: fonts literàries, documentals i iconogràfiques. VÍCTOR GONZÁLEZ GALERA	43
<i>Magia et circenses</i> (o por qué el auriga tiene miedo). CELIA SÁNCHEZ NATALÍAS.....	49
Animales exóticos en el circo. La representación de <i>venationes</i> en terracota. M. ENGRACIA MUÑOZ SANTOS	55
Caballos para el circo: acerca de su transporte en época romana. PATRICIA TERRADO, ADA LASHERAS	61
El mosaico del circo de Bell Lloc del Pla, Girona. Una interpretación global. DAVID VIVÓ CODINA, LLUIS PALAHÍ GRIMAL, MARC LAMUÀ ESTANYOL.....	67
La representación del circo en el mosaico de Noheda. MIGUEL ÁNGEL VALERO TÉVAR.....	75
El Circo Máximo en las monedas y medallones romanos (s. II-III dC.). MARTA CAMPO ...	83
Un contornat amb iconografia circense procedent de Can Solà del Racó (Matadepera, Vallès Occidental). PERE CANELA CAFARO, JOAQUIM FOLCH SOLER, LOURDES MORET PUJOL	89
Los <i>ludi circenses</i> de <i>Calagurris</i> a través de las cerámicas de Gayo Valerio Verdulo. JOSÉ LUÍS CINCA MARTÍNEZ.....	95
Un molde cerámico con escena de <i>ludi circenses</i> hallado en el barrio del foro romano de <i>Carthago Nova</i> . JAIME VIZCAÍNO SÁNCHEZ, JOSÉ MIGUEL NOGUERA CELDRÁN, MARÍA JOSÉ MADRID BALANZA	101
<i>Unam diem in circo</i> . Iconografía circense en la <i>Colonia Iulia Ilici Augusta</i> . ANA M. RONDA FEMENIA, MERCEDES TENDERO PORRAS.....	107
<i>Omnium agitatorum eminentissimus</i> . L'iconografia dell'auriga vittorioso su una matrice da Agrigento. VALENTINA CAMINNECI.....	113
Relazione preliminare sulle nuove acquisizioni sul Circo Massimo: indagini archeologiche 2009-2016. MARIALETIZIA BUONFIGLIO	119
La decorazione architettonica e scultorea dell'arco di Tito al Circo Massimo. STEFANIA PERGOLA, ANDREA COLETTA.....	127
The Circus Maximus: Actual results after the last surveys, using advanced instruments and technologies. DOMENICA DININNO.....	137
Edificios de espectáculos en <i>Calagurris</i> (Calahorra, La Rioja): el circo. JOSÉ LUÍS CINCA MARTÍNEZ	147

Nuevas aportaciones al conocimiento del circo romano de Sagunto y su entorno monumental. JOSÉ MANUEL MELCHOR MONSERRAT, JOSEP BENEDITO NÚEZ, JUAN JOSÉ FERRER MAESTRO, FRANCISCO GARCÍA GARCÍA, FERNANDO FCO. BUCHÓN MORAGUES.	155
Vidas paralelas: los circos de <i>Saguntum</i> y <i>Valentia</i> . Nuevos datos sobre su disposición en la trama urbana. MIRELLA MACHANCOSÉS LÓPEZ, JOSÉ LUIS JIMÉNEZ SALVADOR	161
El circo romano de <i>Segobriga</i> (Saelices, Cuenca). Carreras sobre las lápidas. ROSARIO CEBRIÁN, IGNACIO HORTELANO, JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO	167
¿Existió un circo romano en la antigua <i>Consabura</i> (Consuegra, Toledo)? JUAN F. PALENCIA GARCÍA, FRANCISCO J. GILES PACHECO	175
El circo de la <i>Colonia Augusta Firma Astigi</i> (Écija, Sevilla). INMACULADA CARRASCO GÓMEZ, ALEJANDRO JIMÉNEZ HERNÁNDEZ	183
Acerca de un circo romano en <i>Carteia</i> (San Roque, Cádiz). MANUEL JAÉN CANDÓN, ALEJANDRO JIMÉNEZ HERNÁNDEZ, JOSÉ PEÑA RUANO, TERESA TEIXIDÓ ULLOD, INMACULADA CARRASCO GÓMEZ	191
El urbanismo romano en torno al circo de <i>Augusta Emerita</i> . M. VICTORIA ROSIQUE RODRÍGUEZ, PEDRO MATEOS CRUZ, OLIVA RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ	199
Arquitectura auxiliar y periférica del circo romano de Mérida. FRANCISCO JAVIER HERAS MORA	205
O circo romano de Miróbriga, Santiago do Cacém, Portugal. RUI FRAGOSO	213
El circ, un edifici d'espectacles com a element vertebrador de l'urbanisme de Tàrraco: 35 anys de recerques. M. TERESA MIRÓ	219
El circ de Tàrraco i l'arqueologia de la Il·lustració (1762-1813). JAUME MASSÓ CARBALLIDO	231
Xavier Dupré, impulsor de la investigació y la recuperació urbana del circo de Tàrraco. XAVIER AQUILUÉ	241
Materials i tècniques constructives emprades en l'edificació del circ de Tàrraco. MOISÉS DÍAZ, LLUÍS PIÑOL, IMMA TEIXELL	251
El circ de Tàrraco durant el període tardoantic: l'amortització dels accessos a la <i>summa cavea</i> . MOISÉS DÍAZ, LLUÍS PIÑOL, IMMA TEIXELL	261
Resultats preliminars de les excavacions a la graderia del circ, carrer Ferrers 23-27 (any 2016). JOSEP FRANCESC ROIG, JOAN MENCHON, IMMA TEIXELL	267
Caballos en el circo de <i>Tarraco</i> . Una reflexión arquitectónica y arqueozoológica. LÍDIA COLOMINAS, JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO	277
La inscripción monumental del circo de <i>Tarraco</i> : primera hipótesis reconstructiva. DIANA GOROSTIDI PI, JULIO CÉSAR RUIZ RODRÍGUEZ	285
Una <i>figlina</i> al subsòl del circ de Tàrraco: producció ceràmica intramurs de la ciutat en època julioclàudia. PERE GEBELLÍ BORRÀS	293
<i>Certamina</i> en el circo de <i>Tarraco</i> como espectáculos provinciales. JESÚS CARRUESCO, JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO	301
Estratègies didàctiques per al coneixement del circ de Tàrraco. NÚRIA MONTARDIT BOFARULL, MARTA PANEDÈS MANRESA, NÚRIA ROIG FONT, JORDI TORTOSA GIMÉNEZ, MONTSE VESES FERRER	307
Resums	313

RESULTATS PRELIMINARS DE LES EXCAVACIONS A LA GRADERIA DEL CIRC, CARRER DELS FERRERS 23-27 (ANY 2016)

Josep Francesc Roig Pérez, *Codex – Institut Català d'Arqueologia Clàssica*
Joan Menchon Bes, *Ajuntament de Tarragona*
Imma Teixell Navarro, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*

1. INTRODUCCIÓ

En les següents línies es presenten els resultats preliminars obtinguts arran dels treballs arqueològics portats a terme als solars números 23-27 del carrer dels Ferrers de Tarragona, àrea que coincideix amb un dels trams de la graderia septentrional del circ de Tàrraco (fig. 1). Fins ara i a l'espera de reini-

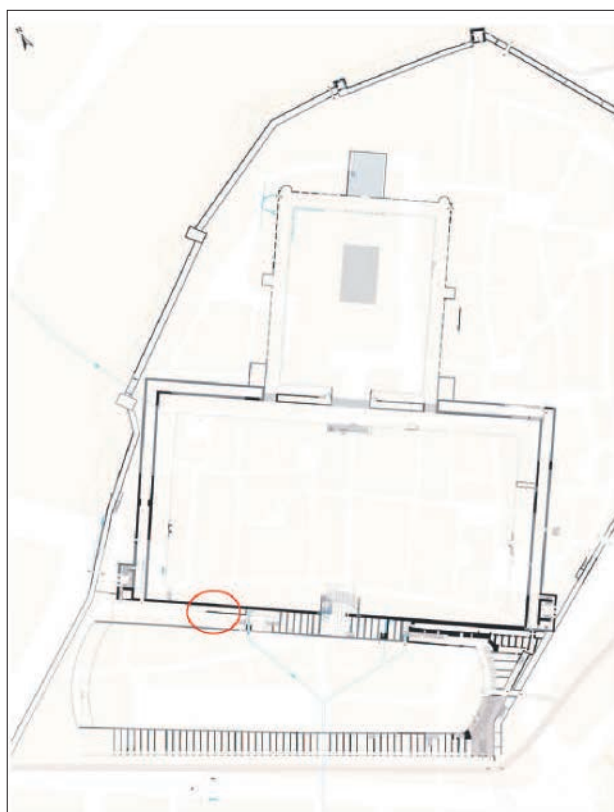

Figura 1. Situació de la zona intervinguda (encerclada) (plànol base extret de: *PAT Planimetria Arqueològica de Tàrraco*, 2007).

ciar els treballs de camp, la intervenció arqueològica a banda de les evidències d'època romana ha permès identificar una fase medieval i una altra d'època moderna.

Els treballs s'emmarquen en el conveni de col·laboració entre l'Ajuntament de Tarragona i la Fundació Privada Mútua Catalana, amb la finalitat última de recuperar, i posar en valor aquest segment – juntament amb les restes arqueològiques de la plaça dels Sedassos– del circ de Tàrraco.

2. LES RESTES DEL CIRC

El carrer dels Ferrers segueix l'alineació de la graderia septentrional del circ que s'adossa al mur de tancament sud de l'anomenada plaça de representació del fòrum provincial. El carrer fossilitza el passadís superior de circulació. Les cases que delimiten aquest carrer pel seu costat meridional, recolzen sobre la graderia septentrional del circ de Tàrraco.

Les restes més antigues documentades en la nostra intervenció estan relacionades amb la construcció de l'edifici de curses, en època de l'emperador Domicià. En aquest sentit, s'ha recuperat visualment, en alçat i secció, un segment complet de la graderia nord (fig. 2A i B), a més de la documentació de part del *podium* amb el seu corresponent *balteus*¹.

L'estat de conservació de la graderia és molt irregular. En alguns punts l'estructura d'*opus caementicium* encofrat de les diferents tramades que conformaven les grades es troba en molt bon estat (fig. 3A, B i C); en d'altres, és tallada per construccions medievals o bé aprofitada per recolzar-hi murs de cronologia moderna o contemporània. És

1. Gairebé tota l'extensió del podi documentat es troba bé espoliat o emmascarat per processos constructius posteriors, doncs sovint actua de fonamentació per a altres estructures, totes d'època medieval. Pel que fa al *balteus*, s'ha documentat com a part de la fonamentació d'un dels murs que delimiten una cisterna de cronologia contemporània, a l'extrem oest de l'àrea intervinguda.

Figura 2. A: imatge del tram de la *summa cavea* documentada, des del seu costat oriental. B: tram de la *summa cavea* en molt bon estat de conservació.

el cas de l'actual tanca dels solaris intervinguts, evidència que no ens ha permès documentar les tres fileres superiors de la *summa cavea* ni el passadís superior.

Pel que fa a la tècnica constructiva, allà on ha estat possible visualitzar el mur del podi (fig. 3D), s'ha pogut verificar que fou bastit segons la tèc-

nica de l'*opus quadratum*, carreus de pedra del tipus Mèdol en filades horitzontals². Per darrera d'aquest mur, s'identificà la subestructura d'*opus caementicium* encofrat, associada a una de les voltes perpendiculars al podi, i sobre la qual documentarem, tot i que força alterades, les dues primeres files de la graderia inferior o *ima cavea*.

2. El fet que aquest mur fos usat com a fonamentació d'estructures d'època medieval i que en certs punts de l'àrea intervinguda no es va poder continuar l'excavació per qüestions de seguretat, no permet conèixer les dimensions totals. Tot i amb això, en dos punts molt concrets es va poder observar que alguns dels carreus mesuren uns 0,80 metres de costat per una alçada de 0,32 metres.

Figura 3. A, B i C: detall dels encaixos documentats sobre l'estructura en *opus caementicium* que marquen el lloc exacte on anirien els carreus dels seients de la graderia. D: detall d'un dels trams del *podium* documentat (i a sobre, part d'un mur d'aterassament d'època medieval).

Per darrera, fossilitzat per un passadís i un mur de tancament que dona accés a un jardí privat d'època moderna, tot evidenciant la continuació estructural de tots els elements que configuren el circ, trobem la *praecinctio* i l'inici de la graderia superior, de la que s'hi identificaren les cinc primeres fileres de la *summa cavea*.

En cap dels punts intervinguts es documentaren els seients originals de pedra de les grades. Tot i així, en una zona es van poder identificar un seguit de retalls i encaixos oberts a l'*opus caementicium* amb la finalitat de marcar el punt exacte on haurien de situar-se els carreus de pedra lumaquel·la associats als seients.

3. LA REOCUPACIÓ DE L'ESPAI EN ÈPOCA MEDIEVAL

Diferents excavacions realitzades en els darrers anys han evidenciat l'existència d'una fase de reocupació i urbanització del circ que ha estat datada en època visigòtica, i més concretament a partir de mitjans segle V dC. (DÍAZ, TEIXELL en premsa; PIÑOL 2000e, 90).

Els resultats de l'estudi ceràmic i estratigràfic de la intervenció arqueològica que ha motivat aquest article no han evidenciat cap nivell arqueològic ni cap estructura associada a aquest període. Amb tot, la identificació dins dels nivells medievals³ d'un cert

3. Volem agrair al col·lega Pere Lluís Artigues, les observacions i comentaris sobre els diferents conjunts ceràmics medievals com moderns.

percentatge prou elevat –residual– de vaixel·la d'època romana ens confirmaria l'existència d'una ocupació tardoantiga, les evidències de la qual no ens han arribat⁴. Això es deu al procés d'ocupació i urbanització medieval que va patir aquest sector del circ, almenys en els primers anys del segle XIV⁵ i sobretot a mitjans d'aquest centúria⁶. tot anorreant les possibles estructures de les fases precedents, per tal de tornar a cercar un pla horitzontal sobre el que descansarien les noves edificacions.

Tal i com ja s'ha apuntat a la introducció, les evidències arqueològiques associades a aquesta fase d'època medieval, es troben en fase d'estudi. Tot i així cal concretar que les restes associades a aquest moment ocupen gairebé la totalitat de l'espai excavat. De fet, els nombrosos retalls, murs i paviments posen de manifest la importància que va tenir el circ, com a element constructiu i de fonamentació de les noves edificacions durant l'època medieval.

És en aquest sentit on cal entendre els diferents retalls de planta rectangular identificats a l'espai ocupat per l'antiga *summa cavea* (fig. 4A). Uns rebaixos constructius que seccionen la graderia amb la finalitat d'aprofitar l'estructura d'*opus caementicium* com a fonamentació per edificar-hi a sobre de bell nou. Un cop bastides, l'espai resultant és regularitzat amb l'abocament de terres –i en alguns casos també, morter de calç molt pobre– que actuarien de paviments, marcant una superfície compacta i horitzontal coincident, amb el nivell dels murs medievals.

Cal apuntar també que en les cotes més altes, aquests murs no presenten continuació en sentit nord, sinó que en aquests punts, la graderia és repicada en forma de mur de delimitació. El resultat final són una sèrie d'àmbits –6 en total– de planta rectangular⁷, amb paviments de terra batuda, i definits a partir de la combinació de murs de pedres lligades amb argila i revestiment exterior de morter de calç i trams de graderia rebaixada en forma de mur.

4. Aquest conjunt de ceràmica romana es compon per terra sigil·lada africana C forma Lamb. 41; terra sigil·lada africana D formes Hayes 91 i Lamb. 51,51a; àmfores orientals LRA 1, LRA 3 i LRA 4, africanes Keay 25P i Keay 35B, i lusitanes Keay 16 B-C i Keay 23; i també ceràmica de cuina africana Lamb. 9A, Ostia I, 261, Ostia I, 262, Ostia I, 264A, Ostia III, 108, comuna africana M/ca/3.2, així com grolleres tipus Ca/gre/33.4.

5. El material que ens ajuda a definir la cronologia d'aquesta fase, primera meitat del segle XIV, es compon per un conjunt de vaixel·la de cuina format per ceràmica reduïda representat per olles de cocció, cassoles i cobertores, vaixel·la d'emmagatzematge de cocció oxidant representada per alfàbies, tenalles i grans contenidors. Dins del món de les vidriades verdes, melades i marrons (aquesta darrera en menor proporció) són representades per greixeres, gibrells, morters, olles, cassoles, cobertores, alfàbies o tenalles, gerres i llànties. Unes peces que cal dir, es troben representades en contextos molt ben datats com ara el magnífic estrat UE 2067 de la Rambla Vella núm. 10, amb una cronologia de finals del segle XIII i els inicis del XIV (MACIAS *et al.* 1997). Aquest conjunt és acompanyat per vaixel·la fina, l'anomenada pisa o ceràmica decorada corresponent a la vaixel·la de taula i, està formada majoritàriament per la ceràmica de producció catalana decorada en verd i morat i monocrom morat, juntament amb la presència de dues vores d'escudella valenciana decorada en verd i morat i una vora de plat en blanc i blau valencià. Les formes ceràmiques amb decoració en verd i morat de producció catalana són fonamentalment plats i escudelles. Presenten decoracions de motius geomètrics, vegetals (fulles, pinyes, espigues o fulla de pi), heràldics i estrelles. Les orles més recurrents de la ceràmica catalana en verd i morat apareguda són les corresponents als tipus 3 i 4 de MONREAL-BARRACHINA 1983; en menor mesura s'han identificat els tipus 6, 7 i un possible 8 (MONREAL-BARRACHINA 1983). Relacionat directament amb la producció de ceràmica del tipus verd i morat, es troba un conjunt ceràmic anomenat *morat monocrom*. Aquest tipus ceràmic ha estat relacionat amb la pisa arcaica vinculada al segle XIII a la ciutat de Barcelona. Aquest correspon a dos plats, un plat tallador, una escudella i un pitxer. En cap dels exemplars recuperats s'ha documentat restes de decoració.

6. La vaixel·la recuperada d'aquesta fase mostra una gran similitud amb la que hem descrit per a la fase anterior. Es tracta de ceràmica de producció catalana amb vidriat verd, marró i melat, majoritàriament d'ús domèstic i especialment culinari, destinada tant a la cocció com a la preparació d'aliments, al seu emmagatzematge i també a d'altres usos domèstics i que, per tant, presenta una gran varietat formal: olles, cassoles, morters, greixeres, plats, cobertores, gibrells, poals, alfàbies, tenalles, aiguamans i llànties. Molt semblant és també el grup de les peces de cocció oxidant o reductora de menys qualitat i de funcionalitat eminentment culinària, amb peces destinades a anar al foc: olles i cassoles. Es completa el conjunt amb vaixel·la de taula, plats talladors i escudelles de morat monocrom valencià; dues escudelles amb decoració de fulla de pi central al fons, un plat amb orla de motius geomètrics i dues salseres en verd i morat valencià; i plats, escudelles, plats talladors i una llàntia de peu en verd i morat català. Els plats són decorats amb orla tipus 4, 7 i sobretot 3 de MONREAL-BARRACHINA 1983. Pel que fa als motius decoratius, es poden agrupar en motius vegetals com poden ser les fulles de pi o fulles lobulades, motius geomètrics diversos, estrelles i heràldics. Dins de la vaixel·la de taula destaquem també un plat i una escudella amb decoració de palmetes al voltant d'una roda central de vuit trams de producció blanca i blava valenciana; i també quatre pots, un plat amb decoració de motius florals en blau i cinc escudelles amb decoració de motius vegetals en reflex i línies en blau de la de producció blanca i blava amb reflex valenciana. Una darrera producció, que ens permet definir la cronologia d'aquest context, ja que ens marca un *terminus post quem* de mitjans del segle o segon quart del segle XIV (COLL 2009, 77).

7. D'est a oest. El primer àmbit mesurava 4,45 metres d'amplada per 2,80 metres de fons. El segon 4,28 metres d'amplada per 2,80 metres de fons. El tercer 3,90 metres d'amplada per 3,25 metres de fons. El quart 4,20 metres d'amplada per 3 metres de fons. El cinquè 5,18 metres d'amplada per 3 metres de fons. El sisè continuava més enllà del límit occidental, tot i així presentava una amplada mínima de 4,18 metres i un fons de 3 metres.

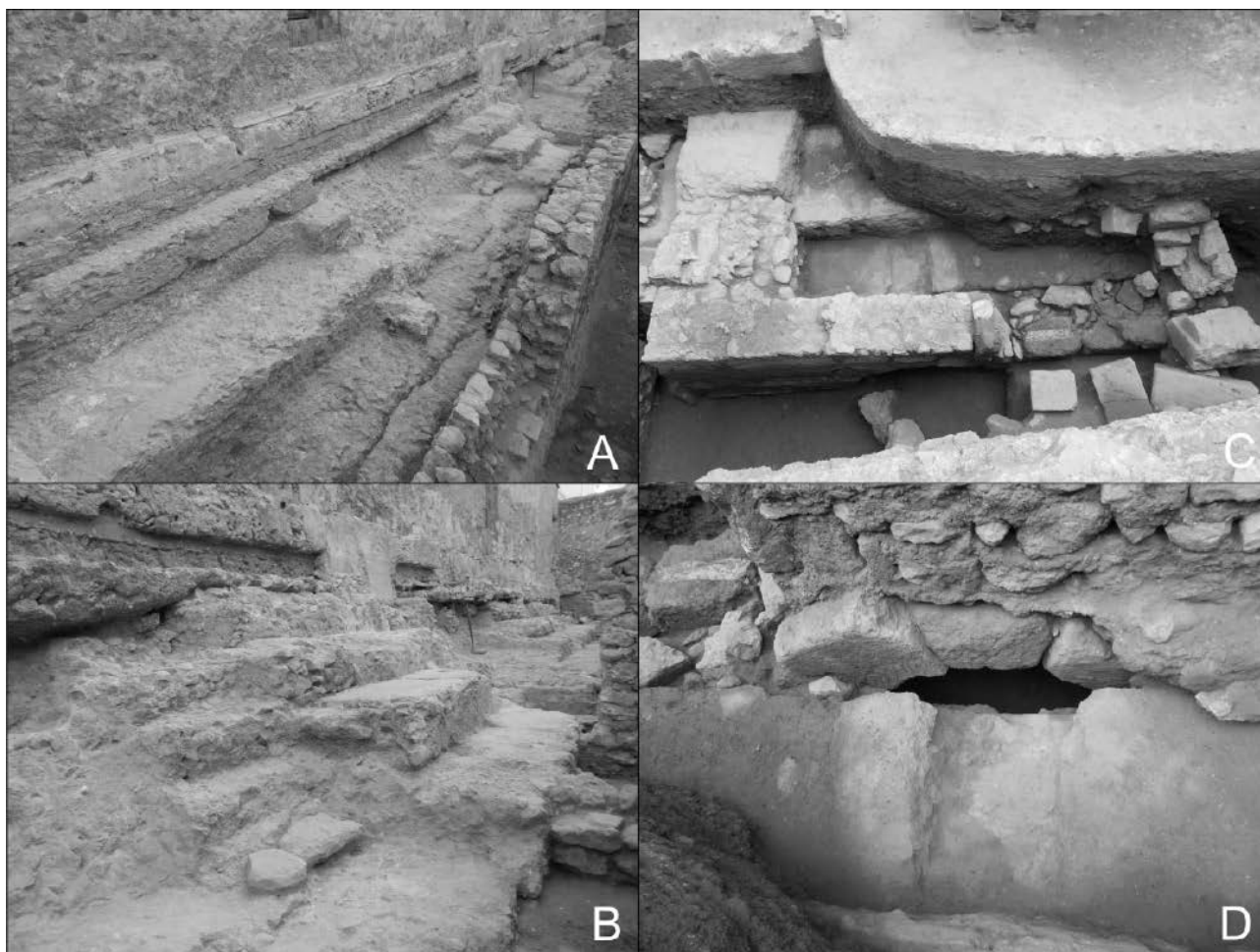

Figura 4. A: rebaixos constructius de planta rectangular d'època medieval que seccionen la *summa cavea*. B: una de les escales construïdes rebaixant part d'un segment de la graderia superior. C: vista zenital del mur de façana i de la porta amb muntants de carreu. D: des del costat nord, el mur de façana, l'arc de carreus i la canalització associada.

En dos punts concrets, un a cada extrem de la zona intervinguda, i amb la finalitat de salvar el desnivell entre dos àmbits d'un mateix projecte constructiu, es documentaren dues escales⁸ obrades rebaixant el segment de graderia corresponent a l'espai desitjat (fig. 4B). La base dels graons resultants fou anivellada i regularitzada, amb l'excepció de l'inferior. El situat a l'escala més oriental, presentava una llit de morter de calç, pedres calcàries locals de petites dimensions i graves, mentre que el més occidental fou bastit amb dues lloses planes de pedra calcària local de mida mitjana i lligades amb argila.

Dels tres solars intervinguts, tan sols el central, el número 25, no es va poder actuar en la part inferior (és a dir, en l'espai ocupat en època romana per la *ima cavea*), ja que va patir un rebaix molt agressiu en època contemporània. Al solar número 23, actualment a

l'espera de finalitzar-ne l'excavació, tan sols s'hi va poder fer un sondeig que va evidenciar un potent mur de pedres i argila que descansava directament i a sobre de l'estructura d'*opus caementicium* del circ. Ha estat interpretat com un mur de contenció de terres. Resta doncs, el solar número 27, el més oriental. Aquí els treballs evidenciaren la continuació en sentit sud de les construccions medievals situades sobre la *summa cavea*, exposades anteriorment (*vid. supra*).

Malauradament no hem pogut esbrinar l'extensió total de les diferents evidències arqueològiques d'aquesta fase identificades en aquest solar, ja que una magnífica escala senyorial, un potent mur de delimitació/contenció i dos amplis paviments de morter de calç de cronologia moderna (i que descriurem més endavant) ocupen la totalitat de l'espai central d'aquest immoble. Tot i així, en dos punts concrets,

8. L'escala oriental mesurava 0,70-0,75 m d'amplada. Presenta tres graons, amb una alçada que girava entorn els 0,34-0,36 m i una profunditat entre els 0,40 m per als dos primers i de més d'1 m per al graó superior. L'occidental mesurava 0,78-0,85 m d'amplada. Presentava cinc graons amb una alçada entre els 0,20-0,30 m i una profunditat entre els 0,28 i els 0,40 m.

entre aquestes estructures d'època moderna i el límit meridional del solar, vam poder identificar una sèrie d'estructures que passarem a detallar a continuació.

Sobre de la línia del podi del circ, s'hi construí un potent mur amb façana amb l'antiga *arena* (fig. 4C). Fou bastit amb pedres calcàries i morter de calç. Descansa damunt d'una magnífica banquetta de fonamentació i un arc⁹. Ambdós foren bastits a partir de l'espoli de carreus de pedra lumaquel·la provinents del *podium*. L'extrem occidental d'aquest mur presenta un gir de 90° en direcció nord. A partir d'aquest punt, aquesta estructura descansa directament a sobre de la graderia inferior del circ. A l'extrem est, aquest mur s'obre a una porta de grans dimensions amb una llum d'1,80 metres (fig. 4C). S'han conservat el muntant occidental amb l'encaix d'una frontissa i el marxapeus. La resta d'elements que la conformarien, muntant oriental i llindar, també foren documentats *in loco*, però llençats, pel seu costat meridional. Associat a aquesta porta, i per la seva cara interior, es documentà un paviment de terra batuda sobre de la primera fila de la *ima cavea* i del *podium*.

Alineat amb l'arc de carreus apuntat més amunt, observem com una part de les grades pre-

senten restes d'un encaix i una canalització amb pendent al sud, en direcció l'arc¹⁰ (fig. 4D). Un altre retall fou documentat també a la graderia superior. És de planta pseudo-circular i associat a una petita canalització amb desnivell en direcció sud. El fet que tant la canalització situada al nord de l'arc com la de la graderia nord, fossin amortitzades per sengles paviments de terra batuda, datats a mitjans segle XIV, indica que es tractaria d'unes estructures anteriors al gran moment constructiu que caracteritza aquesta fase. Val a dir també, que el fet de recuperar dins del nivell superficial, un fragment de pedra de molí, ens fa pensar tal vegada en un possible ús de caire industrial associat amb aquests retalls.

L'amortització de les estructures medievals s'ha datat a mitjans segle XV¹¹.

4. L'HORT CLOS D'ÈPOCA MODERNA

A mitjans segle XVIII¹², tant les estructures medievals que encara restaven a la vista com els

9. Amb una llum d'1,90 m i una amplada de 0,95 m. La suspensió dels treballs arqueològics en aquest punt concret, per qüestions de seguretat, no ens permet conèixer la seva alçada total ni cap característica més, tant de tipus constructiu com funcional.

10. Pel que fa al retall, no podem dir gairebé res mes doncs continua més enllà del límit de l'excavació, i per sota del paviment de morter de calç de la fase posterior. La canalització mesura 0,76 m de llargada per una amplada que oscil·la entre els 0,47 i els 0,55 m i una profunditat situada entre els 0,05 m al nord i de 0,21 m al sud.

11. Les principals produccions ceràmiques localitzades en aquest conjunt es poden agrupar en tres grans grups segons la tècnica i la funcionalitat. L'anomenada pisa o ceràmica decorada, corresponent a la vaixel·la de taula, està formada majoritàriament per la ceràmica de producció valenciana, blanca i blava i blanca i blava amb reflex, i també per dos plats d'ala en blanc i blau de Barcelona. Tot i que ja es tracta d'una producció residual, encara s'ha pogut identificar un nombre força important, tan de peces en verd i morat català com en morat monòcrom. La decoració de la producció catalana en verd i morat es caracteritza per l'ús d'orles tipus 2, 3, 8 i 9 de MONREAL-BARRACHINA 1983 i per decoracions de motius vegetals (fulles de pi o fulles lobulades), geomètrics i crismons al fons de les peces. El segon grup el formarien aquelles peces de producció catalana amb vidriat verd, marró i melat, majoritàriament d'ús domèstic i especialment culinari, destinada tant a la cocció com a la preparació d'aliments, al seu emmagatzematge i també a d'altres usos domèstics i que, per tant, presenta una gran varietat formal: olles, cassoles, morters, greixeres, plats, cobertores, gibrells, poals, alfàbies, tenalles, aiguamans i llànties. El tercer i últim grup, és el format per peces de cocció oxidant o reductora de menys qualitat i de funcionalitat eminentment culinària, amb peces destinades a anar al foc, tot i que cal destacar també algun exemplar destinat a l'emmagatzematge. La ceràmica blava valenciana és present en una quantitat força considerable, en un percentatge major que la ceràmica catalana en verd i morat i la blanca i blava amb reflex de producció també valenciana. De producció catalana tan sols podem enumerar tres plats d'ala en blanc i blau de Barcelona. Les formes ceràmiques amb decoració en blanca i blava de producció valenciana són plats, escudelles i pots. Presenten decoracions de motius geomètrics (retícules, línies paral·leles, radials, espirals, aspes, rodes) o geometritzants, vegetals i florals (palmetes) i orla de peixos. Per contra les formes en blanca i blava i reflex de producció valenciana són més diverses, ja que a més de plats, escudelles i pots, s'han identificat safes i escudelles d'orelleta. Els motius decoratius d'aquesta producció són semblants a la blanca i blava, ja que també usen motius geomètrics (quadrats, retícules, línies paral·leles), florals (de punts en blau) i orla de peixos. I pel que fa als tres plats d'ala en blau de Barcelona, els motius representats es caracteritzen per l'ús de línies paral·leles i estrelles en blau. La cronologia d'aquest darrer tipus ceràmic té inici al segle XV, aquest fet sumat a l'exhumació d'una escudella d'orelletes en blanc, blau i reflex de producció valenciana i d'un fragment d'aiguamans amb decoració impresa d'estrelles, ens permet situar l'anorreament de les estructures adscrites a l'època medieval dins de la primera meitat del segle XV.

12. Tot i que s'ha recuperat material ceràmic típic de contextos datats entre els segles XVI i XVII, els treballs arqueològics no han evidenciat cap estructura associada a aquest període cronològic. Aquesta fase es caracteritza per la recuperació d'un petit lot de peces corresponents a l'anomenada ceràmica de dol o de Taches Noires, que té l'origen a Albisola (golf de Gènova), entre els anys 1721 i 1810, a més de plats en blanca i blava catalana amb decoració d'influència francesa, ben datats dins la segona meitat del segle XVIII i, dos fons de blanc i blava de Poblet, amb una cronologia de finals XVII-inicis XVIII. Amb aquest material proposem datar aquesta fase entorn meitat segle XVIII.

Figura 5. A i B: l'escala senyorial. C: detall dels graons i del primer replà que componen l'escala. D: mur de tancament meridional de l'escala amb el passamà de pedra de Girona.

trams més alts de la graderia van ser amortitzats a partir de l'abocament de terres que colguen un espai pla, rematat per un paviment de morter de calç que emula en part la *praecinctio* del circ. Es va dur a terme condicionat a dues alçades per la pròpia presència de les estructures anteriors (sobretot per la graderia) amb els seus desnivells. La primera alçada se situaria entre el lloc de la *praecinctio* i les mitgeres de les cases del carrer Sant Domènec, i la més alta entre aquest passadís i el mur de façana del carrer dels Ferrers.

Amb la finalitat d'aterassar s'edificà sobre la *praecinctio*, un mur de contenció que alhora marcava pel seu costat septentrional unes magnífiques escales senyorials, obrades amb grans carreus de pedra tipus Mèdol i Santa Tecla lligats amb morter de calç, que facilitaven l'accés a un jardí privat o *hort clos* des del carrer dels Ferrers (fig. 5A i B).

L'hem identificat com a propietat de la família dels Montoliu. De fet, Salvador-J. Rovira, ens diu, a partir del cadastre de l'any 1774, que la casa pairal dels Montoliu situada al carrer dels Cavallers, comptava amb “*un hort clos al carrer de les Portes Falses*”, és a dir, a l'actual carrer dels Ferrers (ROVIRA 1998, 23-38).

L'escala es compon de 23 graons que descansen sobre un gran bloc massís que alhora s'assenta directament sobre la *praecinctio* del circ¹³. L'escala s'articula amb dos replans i tres tramades (fig. 5C). El primer tram, de dalt a baix, es compon de 4 graons, el segon, de 6 graons, i el tercer, de 13¹⁴.

L'escala neix al carrer dels Ferrers i baixa fins a l'alçada de la filera inferior de la *summa cavea*. Aquí fa un gir de 90° en direcció oest i continua paral·lelament al mur que la delimita pel nord, tot arribant fins on hi havia la *praecinctio*. En aquest punt,

13. Al costat meridional d'aquest gran bloc s'ha identificat restes de pintura parietal de color vermell.

14. L'alçada dels graons oscil·la entre els 0,20 i els 0,24 m d'alçada, una profunditat de 0,36 m i una amplada d'1,50 m.

l'escala desemboca a un passadís amb paviment de morter de calç que es bifurca en direcció oest i sud¹⁵.

És també aquí, al nivell més baix de l'escala, on els treballs arqueològics van permetre documentar part del passamà original fet a partir de mitges columnetes quadrilobulades de pedra de Girona (fig. 5D). Al costat del mur que delimita les escales, s'identifiquen quatre encaixos d'una barana de ferro no conservada. Per últim, enumerar també la recuperació de part d'algun tipus de tancament o cadena de ferro exhumat al costat nord del darrer graó.

D'aquest moment cronològic en corresponen també els dos tubs ceràmics amb vidriat interior oberts a una banquetta correguda paral·lela a la façana dels solars. Caldria associar-la amb algun sistema de recollida d'aigües per al reg del jardí o *hort clos*. El fet que aquesta estructura es trobi emmascarada per la canalització de teules corbes de cronologia contemporània (*vid. infra*) no ens permet precisar les seves dimensions ni característiques. Relacionat amb el reg del jardí també en formarien part les diferents teules corbes del mur nord del jardí. La seva situació fa pensar que l'aigua que canalitzarien aquestes teules serien les pluvials recollides a partir del mateix desnivell de paviment.

5. ELS DARRERS MOMENTS

D'aquesta darrera fase cronològica en correspon la construcció dels diferents murs de parcel·lació que configuraven els immobles 23, 25 i 27, de finals del segle XIX¹⁶. Foren enderrocats en ple segle XX i l'espai resultant, aprofitat després com a horts urbans.

A aquesta fase cronològica també es correspon la canalització de teules corbes paral·lela al mur de façana, tot aprofitant com a fonamentació la canalització anterior (*vid. supra*). Presenta, puntualment, restes d'una coberta de maons lligats amb morter de calç i un petit muret de contenció pel seu costat sud¹⁷.

I en darrer lloc, apuntar la construcció d'una gran cisterna, a l'extrem occidental. La seva obra va comportar seccionar la totalitat de les restes de les fases anteriors.

6. CONSIDERACIONS FINALS

Els resultats dels treballs arqueològics contribueixen al coneixement de les característiques i evolució del circ de Tàrraco i són una important informació per entendre l'evolució de l'espai històric en època medieval fins l'actualitat. Per altra banda és important recordar que la intervenció s'ha dut a terme gràcies a la munificència de la Fundació Mútua Catalana, iniciativa que esperem que tingui continuïtat en un futur i sigui exemple per altres actuacions de mecenatge en el Patrimoni de la ciutat de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (2000). "Excavacions arqueològiques a la plaça de la Font de Tarragona", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana* (Tarragona 1999), Tarragona, p. 61-69.
- BENET, C.; FÀBREGAS, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. (1991). "Intervenció arqueològica a l'interior de la Torre de les Monges (segle XIV), Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, època V, 13, p. 145-186.
- BOSCH, F.; BRAVO, P.; MACIAS, J. M. (2003). "Excavacions arqueològiques a la Boqueria medieval de Tarragona", *Actes del II Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. 1, Sant Cugat del Vallès, p. 318-324.
- BRULL, C.; NAVARRO, S.; TEIXELL, I.; VILÀ, J.; VILALTA, E. (2015). "El circo romano de Tàrraco: Nuevos datos arquitectónicos. La intervención arqueològica de la calle Enrajolat (Tarragona)",

15. Aquest camí rodejava el jardí. En desconeixem les dimensions totals, ja que fou seccionat per les rases constructives de les mitgeres de les cases adjacents. Aquest fet ha provocat que tan sols se n'hagi pogut documentar una llargada de 4,80 metres en sentit oest i de tan sols 4 metres en sentit sud. Per fer-nos una idea de les seves dimensions, el plànol datat l'any 1716 i conservat a l'Arxiu General de Simancas, s'observa aquest hort, situat entre les escales de Sedassos i les d'Arbós. Tot i que es va modificant lleugerament amb el pas dels anys, amb la urbanització de les parcel·les adjacents a les escales d'Arbós, l'espai situat just darrera la casa dels Montoliu, romandrà com a hort tot al llarg del segle XIX fins a inicis del XX, primer definint una parcel·la de planta quadrangular i després en T, tal i com veiem en els plànols de Vicenç Roig de 1813 i de Ramon Salas de 1844 (ORTUETA 2006).

16. De fet el Pla Especial del Centre Històric de la Part Alta (PEPA) de l'any 1982, data el solar número 23 l'any 1877, el 25 l'any 1890 i el 27 l'any 1800. Per contra, val a dir que existeix també un plànol de l'any 1921 on encara s'hi pot veure part de l'hort clos d'època moderna (ORTUETA 2006, 226).

17. Aquesta canalització presenta un ramal de desguàs que discorre de forma paral·lela pel costat oest del mur de delimitació entre els solars 23 i 25. Aquest ramal fet també de teules corbes lligades amb morter de calç, neix d'una arqueta situada al punt d'unió entre ambdues canalitzacions i a una cota més baixa respecte a la canalització principal.

- XVIII CIAC: Centro y periferia en el mundo clásico, p. 871-874.
- COLL, J. (2009). *La cerámica valenciana (Apuntes para una síntesis)*, Asociación Valenciana de Cerámica. Valencia, 302. www.avec.com/lcv/lcv.pdf.
- CURULLA, O. (2000a). "C/ Ferrers, 2", *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 317-318.
- CURULLA, O. (2000b). "C/ Trinquet Vell, 16-18 (Casa dels Militars)", *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 253-254.
- DÍAZ, M.; TEIXELL, I. (en premsa). "Noves dades del circ de Tàrraco: les darreres excavacions al carrer Trinquet Vell i a l'àrea de la Porta Triomfal", *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*, Barcelona.
- DÍAZ, M.; TEIXELL, I. (2014). "La plaza de representación del *concilium provinciae Hispaniae citerioris*: soluciones y dudas sobre su interpretación arquitectónica", a Álvarez, J. M.; Nogales, T.; Rodà, I. (ed.): *Actas XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica. Centro y periferia en el mundo clásico* (Mèrida, del 13 al 17 de maig de 2013), Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida, p. 837-841.
- DÍAZ, M.; TEIXELL, I.; GARCÍA BIOSCA, J. E. (2014). "Les darreres intervencions al beateri de Sant Domènec: la transformació de la plaça de representació del *concilium provinciae Hispaniae citerioris* en la Tarragona medieval i moderna", *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, p. 222-243.
- DUPRÉ, X. (2004). "Edificios de espectáculo", a Dupré, X. (dir.): *Las capitales provinciales de Hispania. Tarragona, Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Roma, p. 55-72.
- DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M. (1993). *La Antiga Audiència. Un acceso al foro provincial de Tarraco*, EAE, 165, Madrid.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, M. J.; PALANQUES, M. LL.; VERDUCHI, P. A. (1988). *El circ romà de Tarragona. I. Les Voltes de Sant Ermenegild*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 8, Barcelona.
- GEBELLÍ, P.; PIÑOL, LL. (1997). "Intervencions arqueològiques a la part alta de Tarragona", *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, p. 99-116.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1877). *Recuerdos monumentales de Tarragona*, Tarragona.
- MACIAS, J. M. (2013). "La medievalización de la ciudad romana", a Macias, J. M. i Muñoz, A. (ed.): *Tarraco christiana ciuitas*, Documenta, 24, Tarragona, p. 123-148.
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, LL.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Atlas d'Arqueologia Urbana de Catalunya, 2, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. (1997). "Ceràmiques medievals a Tarragona. Aproximació al seu coneixement", a *Ceràmica Medieval Catalana. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Barcelona, p. 71-88.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, J. (2003). *Tàrraco-Tarragona: dues ciutats, una realitat. Col·lecció de làmines de reconstrucció històrica*, Tarragona.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (2011). "Tarragona romana. República i alt Imperi (218 aC.-265 dC.)", a Duch, M. (dir.). *Història de Tarragona. 1: Tàrraco clàssica i prehistòrica*, Lleida.
- MENCHON, J. J. (2010). "Tarragona a l'edat Mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. 1, Barcelona, p. 83-116.
- MENCHON, J. J. (2015). "La ciutat de Tarragona entre l'antiguitat tardana i els segles XII-XIII. La recuperació d'un espai urbà", *Actes del V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. 1, Tarragona, p. 263-277.
- MENCHON, J. J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (1994). "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tarraco. Del baix Imperi a l'edat Mitjana", *Pyrenae*, 25, p. 225-243.
- MENCHON, J. J.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.; BENNET, C.; FÀBREGA, X.; BERMÚDEZ, A. (1993). "El circ romà de Tarragona. Intervencions dels anys 1990-1992", *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona*, vol. 2, Tarragona, p. 275-277.
- MONREAL, L.; BARRACHINA, J. (1983). *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*, Montserrat.
- ORTUETA, E. (2006). *Tarragona, el camí cap a la modernitat. Urbanisme i Arquitectura*, Barcelona.
- PALMA, A. DE (1956). *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. 1, Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, 13, Tarragona.
- PALMA, A. DE (1958). *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, vol. 2, Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, 13, Tarragona.
- PEÑA, I. (2000a). "Intervenciones del Servei Arqueològic de la URV en el sector oest de la plaza de representación del foro provincial de Tàrraco", *Tàrraco 99, arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, p. 17-26.

- PEÑA, I. (2000b). "C/ Ferrers", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 179-181.
- PEÑA, I. (2000c). "Plaça Sedassos, 16", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 197-201.
- PIÑOL, LL. (1995). *El circ romà de Tarragona: noves intervencions arqueològiques. Estudi històric i arquitectònic de l'edifici*, Tesi de llicenciatura, Tarragona.
- PIÑOL, LL. (2000a). "Baixada de la Peixateria i c/ Enrajolat", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 85-87.
- PIÑOL, LL. (2000b). "Baixada de la Peixateria, 9-15", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 269-274.
- PIÑOL, LL. (2000c). "El circ romà de Tarragona. Qüestions arquitectòniques i de funcionament", a Ruiz de Arbulo, J. (ed.): *Tàrraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, p. 53-60.
- PIÑOL, LL. (2000d). "Plaça Sedassos, 16-20", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 275-283.
- PIÑOL, LL. (2000e). "Voltes del Pretori (C/ Enrajolat i Casa dels Militars)", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 89-107.
- PIÑOL, LL.; MIR, H. (1996). "La reutilització d'estructures romanes en època medieval: excavacions a les voltes del circ de Tàrraco (campanya 1994)", *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 2, Elche, p. 335-342.
- PIÑOL, LL.; PEÑA, I. (2000). "Plaça Pallol, 6 (Antic Beateri de Sant Domènec)", a *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 245-252.
- ROVIRA GÓMEZ, S. J. (1998). "Els Montoliu Tarragonins del segle XVIII", *Paratge: quaderns d'estudis de genealogia, heràldica, sigil·lografia i nobiliària*, 9, p. 23-38.
- RUIZ DE ARBULO, J.; MAR, R. (2001). "El circo de Tàrraco. Un monumento provincial", a *El circo en Hispania romana*, catàleg de l'exposició feta al Museo Nacional de Arte Romano (Mèrida), p. 141-154.
- SALCEDO, A. (2000). "Consideracions sobre les façanes d'algunes cases senyorials de Tarragona", *Kesse*, 31, abril 2000, Tarragona, p. 7-9.
- TARRAGÓ, S. (1993). "A la recerca d'una identitat perduda: el circ romà de Tàrraco", a Mar, R. (ed.). *Els monuments provincials de Tàrraco: Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 1, Tarragona, p. 269-295.
- TEIXELL, I.; VILÀ, J. (2015). "El carrer de l'Enrajolat: de *visorium* romà a carrer", *L'informatiu*, Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Barcelona, p. 88-89.
- VILÀ, J.; TEIXELL, I.; NAVARRO, S.; VILALTA, E. (2015). "El carrer Enrajolat de Tarragona. Del *visorium* romà a les fases medievals (segles XII-XV)", a *Actes del V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. 1, Tarragona, p. 325-336.